

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.73>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Тома М.Г.

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-50817842

Боднарук О.М.

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-0752-8011

Тома М.Г., Боднарук О.М. Правовий статус військовополонених: національний та міжнародно-правовий аспект.

У статті досліджено правовий статус військовополонених в умовах неоголошеної війни росії проти України. Наголошено на тому, що під час російсько-української війни особливо актуальним є питання забезпечення прав та інтересів військовополонених, діяльності відповідних державних органів і посадових осіб, а також притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності за порушення цих прав. Окреслено, що система нормативно-правових актів міжнародного гуманітарного права та національне законодавство встановлює права і обов'язки військовополонених та порядок їх утримання відповідно до міжнародних зобов'язань. Особливу роль у визначенні правового статусу військовополонених відіграє Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, яка закріплює правила і стандарти щодо їх захисту, встановлює їхні права й обов'язки, а також перелік обов'язків держав, які їх утримують. Відзначено, що структура правового статусу військовополонених включає: 1) права військовополонених, які охоплюють загальні права людини та спеціальні статусні права; значна частина цих прав закріплена Конвенцією шляхом аналогії із ситуаціями, які застосовуються до членів Збройних сил держави, що утримує в полоні; 2) обов'язки військовополонених, серед яких підпорядкування законам, статутам і наказам держави, яка тримає їх у полоні, а також обов'язок повідомляти особисті дані; 3) гарантії реалізації цих прав з боку держави, яка утримує військовополонених; 4) юридичну відповідальність військовополонених, зокрема дисциплінарну та кримінальну.

У випадку порушення прав військовополонених з боку держави-утримувача вона несе відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими. Згідно з рішенням міжнародних трибуналів чи інших судових органів така держава зобов'язана забезпечити репарації або компенсації постраждалим особам чи державам, чиї військовополонені постраждали від порушення їхніх прав.

Ключові слова: військовополонені, цивільні, комбатанти, правовий статус, воєнний конфлікт, захист, міжнародне гуманітарне право.

Tooma M.G., Bodnaruk O.M. Legal status of prisoners of war: national and international legal aspects.

The article examines the legal status of prisoners of war in the context of Russia's undeclared war against Ukraine. It is emphasized that during the Russian-Ukrainian war, the issue of ensuring the rights and interests of prisoners of war, the activities of relevant state bodies and officials, as well as holding the aggressor country internationally liable for violations of these rights is particularly relevant. It is outlined that the system of regulatory legal acts of international humanitarian law and national legislation establishes the rights and obligations of prisoners of war and the procedure for their detention in accordance with international obligations. A special role in determining the legal status of prisoners of war is played by the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949, which establishes rules and standards for their protection, establishes their rights and obligations, as well as a list of obligations of the states that detain them. It is noted that the structure of the legal status of prisoners of war includes: 1) the rights of prisoners of war, which include general human rights and special status rights; a significant part of these rights is enshrined

in the Convention by analogy with the situations applicable to members of the Armed Forces of the Detaining Power; 2) the obligations of prisoners of war, including submission to the laws, statutes and orders of the Detaining Power, as well as the obligation to provide personal data; 3) guarantees for the implementation of these rights by the Detaining Power; 4) the legal responsibility of prisoners of war, in particular disciplinary and criminal.

In the event of a violation of the rights of prisoners of war by the Detaining Power, it is responsible to the international community and the victims. According to the decision of international tribunals or other judicial bodies, such a State is obliged to provide reparations or compensation to the injured persons or to the States whose prisoners of war have suffered from the violation of their rights.

Key words: prisoners of war, civilians, combatants, legal status, military conflict, protection, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Беручи до уваги понад десятирічну тривалість російсько-української війни, питання, пов'язані з військовополоненими, їхніми правами та свободами, набули надзвичайно важливого значення як у межах самої України, так і на міжнародній арені. Ця тематика виходить за межі суто гуманітарних аспектів, зачіпаючи правову, моральну та політичну площини. Конституція України, як основний закон держави, підкреслює і визнає найвищою соціальною цінністю людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку [1]. Таке визначення спрямоване на захист прав кожного громадянина, а також на підтвердження відданості держави принципам гуманізму та справедливості навіть у найскладніших умовах війни.

Ратифікація Україною документів міжнародного гуманітарного права сприяла гармонізації національного законодавства України із міжнародними стандартами, заздалегідь визначаючи зміст і обсяг міжнародних зобов'язань у межах окремих напрямків регулювання. Зокрема, питання поводження з військовополоненими не залишилося поза увагою, що є відображенням загальної мети міжнародного гуманітарного права: зменшення впливу та пом'якшення наслідків війн, які нерідко мають катастрофічний характер і впливають на всі аспекти людського життя. У цьому контексті право виступає практично єдиним механізмом, здатним впорядковувати відносини учасників збройних конфліктів через встановлення норм і правил поведінки, а також необхідних обмежень.

Іноді засоби та методи ведення воєнних дій можуть набувати такого характеру, що суперечить основним принципам міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). У таких випадках наслідки збройного конфлікту здатні загострюватися, створюючи умови для притягнення до відповідальності за порушення норм МГП, що підтверджується прикладами з історії воєнних конфліктів, а також діяльністю міжнародних судових інституцій та трибуналів. Зокрема, положення МГП регламентують правила поводження з військовополоненими та визначають обов'язок держав дотримуватися цих норм. Водночас держави зобов'язані поширювати знання про положення МГП у міжнародній спільноті, що сприяє запобіганню порушенням основоположних прав і свобод людини та громадянина. Встановлення кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими слугує гарантією запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права, а також забезпечення виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань [2].

Мета дослідження. Мета наукової статті полягає в проведенні аналізу правового статусу військовополонених у контексті збройного конфлікту в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз правового статусу військовополонених у контексті російсько-української війни набуває особливої актуальності, що закономірно сприяє зростанню інтересу до цієї тематики з боку як науковців, так і практиків. Зокрема, питання правового статусу військовослужбовців стали предметом досліджень таких науковців, як: Вознюк А., Письменський Є, Вакулєнко А., Топчій В., Федчук Т., Новицька Н., Татаренко Л., Кравченко І., Ткаченко А. та ін.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2022 року розпочата повномасштабна війна Росії проти України стала одним із найбільших викликів для українського народу з часів завершення Другої світової війни. Зокрема, у 2022 році Україна вже восьмий рік протистояла російській окупації. Ця жорстока агресія спричинила численні людські втрати серед цивільного населення, а також призвела до взяття в полон значної кількості українських військовослужбовців і цивільних осіб, серед яких опинилися й неповнолітні. У цих умовах захист прав полонених, з акцентом на їх дотримання, забезпечення відповідних умов тримання та їх своєчасне звільнення, постають як надзвичайно актуальні питання. Українська влада, дипломати та представники міжнародної спільноти докладають максимальних зусиль для розв'язання цієї проблеми.

Встановлення правового статусу військовополонених у період збройного конфлікту базується на фундаментальному принципі диференціації, закладеному в міжнародному гуманітарному праві. Цей принцип забезпечує чітке розмежування між комбатантами, тобто особами, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, і некомбатантами, до яких належать цивільні особи, а також ті, хто припинив ак-

тивну участь у конфлікті. До останніх відносяться не тільки цивільні громадяни, але й поранені учасники бойових дій або військовополонені, тобто особи, які після потрапляння в полон втрачають здатність бути активними учасниками війни та перебувають під спеціальним захистом відповідно до норм міжнародного права. Таким чином, цей принцип слугує важливим інструментом для впорядкування відносин під час війни та гарантування захисту осіб, які вже не становлять загрози для конфлікуючих сторін.

Правовий статус військовополонених слід визначати, базуючись на загальному розумінні цього терміна, яке має свої специфічні риси стосовно військових. Структура правового статусу військовополонених включає права (як спеціальні, характерні для військовополонених, так і загальні, що стосуються всіх осіб), обов'язки, механізми забезпечення їх виконання, а також юридичну відповідальність.

Особливості визначення статусу військовополонених базуються на загальному підході, передбаченому міжнародним гуманітарним правом (МГП). Ключові аспекти цього підходу наступні:

✓ **Військовополонені** підпорядковуються командирам, перебувають у межах дисциплінарної системи, мають чітке розмежування від цивільного населення та повинні дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права;

✓ **Цивільні, які беруть участь в оборонних діях** проти агресора, але не входять до складу офіційних формувань (тобто регулярної армії), також підпадають під зобов'язання дотримуватися положень МГП;

✓ **Учасники рухів опору, які не входять до складу збройних сил**, проте належать до однієї зі сторін конфлікту за ознаками, що підтверджують їхню приналежність (зокрема, організована діяльність, централізований контроль і підтримка, яка сприяє сторонам конфлікту), також враховуються в цьому контексті [3].

Варто зазначити, що люди, які з різних причин не мають права брати участь у збройному конфлікті, все одно можуть бути залучені до нього. Попри відсутність статусу військовослужбовця, на таких осіб поширюються гарантії міжнародного гуманітарного права. Однак обсяг і зміст цих гарантій залежать від того статусу, який вони отримують у разі потрапляння в полон. Це узгоджується з принципом диференціації захисту, закладеним у міжнародному гуманітарному праві. Наприклад, затримання особи у умовах збройного конфлікту не автоматично надає їй статус військовополоненого. Водночас до неї мають ставитися як до військовополоненого, виділяючи її в окрему категорію.

Правовий статус військовополонених регламентується сукупністю міжнародно-правових документів та норм національного законодавства. До основних актів, що регулюють цей статус, належать:

- ✓ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. [2, 3].
- ✓ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12.08.1949 р. [4].
- ✓ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. [5].
- ✓ Конвенція проти катувань ООН та ін. [6].

Національні нормативно-правові акти у сфері ратифікації та впровадження міжнародних договорів, а також визначення правового статусу військовополонених, які були звільнені з російського полону:

- ✓ Наказ Міністерства оборони «Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України» від 23.03.2017 р. [7].
- ✓ Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [8].
- ✓ Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» та ін. [9].

У цілому, завдяки положенням відповідних міжнародних конвенцій та її Додатковим протоколам, було чітко окреслено права військовополонених. Ці права включають заборону застосування катувань, недопущення будь-яких форм нелюдського або принизливого поведження, забезпечення необхідною медичною допомогою, створення належних умов утримання та організацію репатріації після завершення активної фази воєнних дій. Такі норми покликані гарантувати гуманний підхід до осіб, які потрапляють у полон, та забезпечити дотримання міжнародних стандартів гуманітарного права.

Росія, виступаючи як держава-агресор, несе відповідальність за дотримання встановлених міжнародним гуманітарним правом норм і положень. У свою чергу, Україна, яка стала жертвою цієї агресії, має легітимне право наполягати на суворому виконанні росією всіх передбачених правил і стандартів, зокрема тих, що регулюють поведження з українськими військовополоненими. Це включає як забезпечення належного ставлення до осіб, позбавлених свободи внаслідок воєнних дій, так і гарантування виконання міжнародно визнаних норм, спрямованих на захист їхніх прав та гідності.

Цілком очевидно, що росія регулярно порушує норми міжнародного права, особливо у контексті поведження з військовополоненими. Численні свідчення та відеоматеріали засвідчують факти катувань, жорстоких умов утримання, побиттів та позбавлення життя.

РФ неодноразово порушувала міжнародні норми та правила поведінки з військовополоненими, здійснюючи дії, що суперечать гуманітарному праву. Серед численних інцидентів особливу увагу привертають такі випадки, як теракт у виправній колонії в Оленівці, жорстокий розстріл українського воїна Олександра Мацієвського, та інші злочини, які викликають шок і засудження міжнародної спільноти. Згідно з інформацією, наданою Офісом Генерального прокурора України, станом на січень-листопад 2025 року, в державі триває розслідування понад 32 кримінальних проваджень, відкритих за фактами розстрілу 59 українських військовополонених. Такі події потребують детального розгляду та справедливого покарання винних, адже вони свідчать про тяжкі порушення прав людини і ставлять під сумнів дотримання РФ міжнародних зобов'язань [10].

Дотримання норм і положень міжнародного гуманітарного права виступає надзвичайно важливим аспектом для забезпечення належного захисту як цивільного населення, так і військових у будь-яких умовах. Це право створене для регулювання поведінки під час збройних конфліктів, гарантуючи збереження людяності навіть у найскладніших обставинах. У випадках порушення встановлених норм відповідальність за такі дії може бути покладена на кілька рівнів, зокрема на міжнародний, національний, індивідуальний чи державний. Кожен із цих рівнів має важливе значення у забезпеченні справедливості та притягненні винних до відповідальності за вчинки, що суперечать принципам гуманітарного права.

Варто зазначити, що люди, які в силу різних причин не мають права на участь у збройному конфлікті, все ж можуть бути залучені до нього. При цьому, хоча вони не мають статусу військовослужбовця, гарантії, передбачені міжнародним гуманітарним правом, все одно поширюються на них. Однак обсяг і зміст таких гарантій залежать від того, який статус ці особи отримають у разі їхнього перебування в полоні. Це узгоджується з принципом диференціації захисту в рамках міжнародного гуманітарного права. Наприклад, затримання особи у зв'язку зі збройним конфліктом не надає їй статусу військовополоненого, проте вона має право на поведінку відповідно до стандартів для військовополонених, виділяючи її в окрему категорію.

Щодо відповідальності, слід зазначити, що військовополонені та особи, яких прирівнюють до військовополонених (але які не мають офіційного статусу військовополонених), мають певні відмінності. Військовополонені, як законні комбатанти, мають право брати участь у воєнних діях і не можуть бути притягнуті до відповідальності лише за факт участі в бойових діях, оскільки це відповідає їхньому статусу. Однак як перша, так і друга група можуть нести відповідальність за скоєння злочинних дій. Іншими словами, йдеться про імунітет і права осіб, які перебувають у полоні. У цьому контексті права обох категорій майже однакові, проте імунітет поширюється лише на законних учасників збройних конфліктів, тобто на тих, хто має статус законного комбатанта.

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, права військовополонених мають пріоритет над їхніми обов'язками, які переважно обмежуються дотриманням законів, статутів і наказів, чинних у збройних силах держави, яка тримає особу в полоні (ст. 82 Женевської конвенції III). Окрім цього, військовополонені зобов'язані під час допиту надавати своє прізвище, ім'я, військове звання, дату народження та армійський, полковий, особовий або серійний номер. Якщо таких даних немає, необхідно вказати іншу еквівалентну інформацію (ст. 17 Женевської конвенції III) [4]. Військовополоненим надається низка прав, які гарантуються відповідно до положень Третьої Женевської конвенції. Такі права включають можливість користування пільгами, визначеними зазначеною конвенцією, незалежно від скоєних ними правопорушень до моменту взяття у полон (стаття 85). Полонені також мають право зберігати свої військові звання та знаки розрізнення, що забезпечується державою, яка їх утримує (стаття 88). Крім того, вони володіють правами, що гарантують належне поведінку навіть після застосування дисциплінарних чи кримінальних заходів (статті 13-16). Женевська конвенція також регулює систему прав, умови утримання, побут полонених, а також порядок їх лікування (статті 97-98) та інші аспекти [4]. Окрім того, держава, що утримує військовополонених, наділена правом застосовувати до них відповідні заходи впливу. Це, зокрема, може передбачати процес притягнення до відповідальності осіб за порушення чинних правових норм, включаючи закони, статuti та накази, які регламентують діяльність та порядок у збройних силах даної держави. Також можливе застосування інших заходів впливу, таких як особливий нагляд або покарання за невдалу спробу втечі [4].

Необхідно зазначити, що категорію законів, статутів і наказів, які діють у збройних силах держави, що утримує осіб у полоні, слід трактувати широко. Вона охоплює всі закони цієї держави, які поширюються на всіх суб'єктів, зокрема на збройні сили, а також ті норми, які спеціально регулюють окремі правовідносини у збройних силах. Це впливає з положень частини 2 статті 82 Третьої Женевської конвенції [4]. Водночас розмежування між категоріями військовополонених і осіб зі складу збройних сил держави, яка їх утримує, здійснюється для уникнення можливості притягнення військовополонених до відповідальності (за винятком дисциплінарної) за дії, які не є караними для представників власних збройних сил.

Висновки. У сучасних реаліях захист прав військовополонених набуває особливого значення як для України, так і для міжнародного співтовариства. Це пов'язано з систематичними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права з боку росії, що спричиняють постійне зростання кількості українських громадян, які стають жертвами насильства. Враховуючи цю ситуацію, вкрай важливим є вжиття невідкладних та комплексних заходів.

Отже, базуючись на нормах міжнародного гуманітарного права, які виступають гарантією дотримання прав і свобод людини, можна стверджувати, що правовий статус військовополонених, закріплений у низці міжнародних нормативно-правових актів, має значний вплив на практику правозастосування. Це визначає правила поведінки з військовополоненими та законність конкретних дій державних органів стосовно цих осіб, включаючи обсяг впливу, його зміст і можливості.

Крім того, міжнародне гуманітарне право встановлює як права й обов'язки військовополонених, так і вимоги до держав, які тримають у полоні військових. Виконання цих вимог є міжнародним зобов'язанням. Важливо зазначити, що правова система військовополонених передбачає як спеціальні, так і загальні права. Спеціальні права стосуються виключно військовополонених, тоді як загальні розповсюджуються на всіх осіб. У цьому контексті підстави притягнення військовополонених до юридичної відповідальності мають свої особливості.

У разі порушення державою прав військовополонених, яку вона утримує в полоні, така держава несе відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами. Зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів чи чинних міжнародних судових органів, держава зобов'язана надати репарації або компенсації постраждалим особам чи тим державам, чиї військовополонені зазнали порушення їхніх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. Дата набрання чинності для України: 24 серп. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Набуття чинності для України: 25 лип. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
4. Женевська конвенція про поведінку з військовослужбовцями від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми: ООН від 08.12.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text.
6. Конвенція проти катувань ООН: ООН від 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_085.
7. Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України: Наказ Міністерства оборони від 23.03.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.
8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
9. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особи свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України 26.01.2022 р. № 2010-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>.
10. Офіс Генерального прокурора <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravorporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026